

Костриця Н. М.
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

ВИТОКИ ЗЕМЛЕРОБСТВА Й ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ ХЛІБОРОБСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

У статті досліджено джерела виникнення землеробства та формування системи народних знань про природу.

Ключові слова: землеробство, хліборобська культура, народні знання, народні прикмети, традиції, цінності.

Історично накопичені пращурами народні знання, досвід, традиції хліборобської культури вимагають постійного перегляду з метою відродження скарбниці здобутків традиційної народної культури у змісті аграрної освіти. Ми переконані, що виявлення джерел зародження й з'ясування особливостей землеробства, яке для мешканців етнічної України було провідним господарським заняттям, знання його традицій не лише сприятиме правильному розумінню витоків професії агронома, а й допоможе відповісти на запитання: “Чому за будь-яких історичних умов професія агронома необхідна, хоча не завжди престижна?”.

На сьогодні проблема дослідження народних знань і хліборобських традицій знайшла своє відображення у наукових працях фахівців різних галузей знань. Серед них: В. Скуратівський, І. Білик, Г. Лозко. І. Приймак, І. Гамалій, В. Вергунов, І. Любар та ін.

Мета статті дослідити витoki землеробства та шляхи формування традицій хліборобської культури українців.

Дослідники вважають, що в Україні землеробство виникло у межиріччі Південного Бугу та Дністра. Це відбулося на рубежі V і VI тис. до н. е., коли утворилися землеробські громади, які стали першими формами суспільно-політичної організації.

Побут найвідоміших на території сучасної України землеробських племен пов'язують із розквітом трипільської культури (між 3500 та 2700 рр. до н. е.). Вона, як встановлено, розвинулась у долинах Дністра, Південного Бугу, Прута, а згодом сягнула Дніпра [3, 13], що за часів трипілля Україна була суцільно хліборобською, та О. Денисова і М. Ведейка [1], що трипільська культура залишила після себе величезний обсяг знань, значення яких у розвитку землеробства важко переоцінити, автори монографії “Становлення і розвиток аграрної освіти і науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення)” цілком правильно зробили висновок про те, що саме трипільці започаткували перші школи та здійснили

розподіл праці; вони вже виділяли окремі професії, пов'язані з обробіткою землі [3, с. 14]. У цих історичних умовах і виник фах – один із найстаріших і найнеобхідніших на наших теренах. Мета діяльності представників цієї професії на початку була прагматичною (забезпечення їжею, одягом, взуттям), а з розвитком культури поступово наповнювалася новим, щирим і багатшим змістом.

Пристаюючи до складних природних умов, забезпечуючи задоволення нагальних потреб побуту й дбаючи про своє і нащадків майбутнє, трипільці підняли технології і культуру землеробства на якісно вищий рівень, розробили певну систему принципів. Із погляду сучасності це були хоч і неписані, але фундаментальні основи наукових підходів. Важливою визначальною рисою трипільської цивілізації стало те, що наприкінці її розвитку осілість у господарюванні замінилася системою рослинництва і тваринництва на основі кочування [3, с. 15].

Варто зазначити, що ще античні вчені зафіксували особливості сільськогосподарського виробництва на теренах сучасної України на початку н. е. Зокрема, Пліній Старший та Птоломей описали, як цим займалися венеди, котрі заселяли всю північну і західну частину території сучасної України. Згодом, у VI–VII ст., візантійські автори називали слов'ян антами і склавинами. Поселення перших розміщувалися на значній території між Дністром та Дніпром і на Лівобережній Україні, а склавини жили західніше антів.

Відомо, що провідною галуззю господарства східних слов'ян було хліборобство, основним знаряддям обробітку ґрунту служило рало (оснащене залізним наральником-сошником клиновидної форми). Згодом виникло (V–VI ст.) досконаліше знаряддя праці, схоже на сучасний плуг. Позитивних змін зазнала і система землеробства: двопілля почало замінювати перелоги. У результаті площі оброблюваної землі в степових та лісостепових місцевостях розширювалися. Разом з тим на Поліссі протягом тривалого часу зберігалася примітивне вирубне землеробство.

Щодо сільськогосподарських культур, то основними з них, які вирощували східні слов'яни, були пшениця, ячмінь, жито, просо, коноплі, поступово поширювалися також горох, вика, гречка.

Підвищення виробничої сили праці (приміром, обробіток землі плугом) посприяло тому, що такий самий обсяг господарської діяльності могла здійснювати менша кількість людей. Отже, для родин, особливо великих, виникла можливість відокремитися від патріархально-родової общини. Сім'ї почали закріплювати у своїй власності присадибні ділянки, знаряддя праці, худобу та ін. Також розвивалася нова форма суспільної організації –

сусідська, або територіальна сільська община. Вона об'єднувала родини не за кровною спорідненістю, а передусім за господарським та сусідським інтересами.

На основі археологічних джерел, праць стародавніх учених можемо стверджувати, що наші предки добре усвідомлювали значення природних явищ для свого існування. Навіть у дописемний період люди намагалися зафіксувати і зберегти для нащадків якнайбільше знань про природу. Зокрема, тодішніх жителів цікавить вплив тих чи інших небесних явищ на кліматичні умови, врожай тощо. У результаті дедалі більшого розуміння такого зв'язку виникла астрономія. Почала формуватися система обліку великих проміжків часу, базована на періодичності видимого руху небесних тіл (Місяця, Сонця чи окремих планет).

Протягом тисячоліть людям, щоб вижити, доводилося на емпіричному рівні пізнавати взаємодію і взаємозалежність явищ навколишньої дійсності. Знання набували передусім із тих основних занять, котрі особливо залежали від природних кліматичних умов, зокрема, з хліборобства.

Щоб домогтися більш-менш задовільних результатів, селяни мали володіти і безпосередніми знаннями – про предмет занять, і опосередкованими, що стосувалося природних явищ, які могли впливати на врожай. Протягом багатьох віків тривав складний безперервний процес з'ясування та уточнення істинних зовнішніх причин впливу на віддачу поля, їхнього зв'язку з особливостями вирощування тих чи інших культур [3, с. 18].

Як відомо, у багатьох народів здавна використовували місячний календар. Він давав змогу простежувати місячні фази – повернення Місяця у небесному просторі приблизно через 30 днів в одну й ту саму точку відносно Сонця. Також застосували сонячні календарі, назва яких свідчить про те, що відлік часу здійснювали за Сонцем. Деякий час ці календарі – місячний та сонячний – взаємно доповнювали один одний. Жителі етнічної території України [3, с. 16]. ще у IV тис. до н. е. користувалися місячно-сонячним календарем, вираховуючи за ним періоди настання весняних та літніх свят. Певною мірою така практика діє і нині. Наголосимо, що згодом наші предки застосували кілька календарів, які отримали назву аграрних. Була вироблена своєрідна система позначок: звичайними зарубками позначали будні; косими хрестами, фігурками коней чи вершників – святкові дні; косими і хвилястими лініями – періоди дощів; стилізованими знаками рала, серпа – періоди польових робіт. Серед найвідоміших із таких календарів – керамічний глечик, що його знайшли археологи у 1899 р. під час розкопок поблизу села Ромашки на Київщині. Також II–IV ст. н. е. фахівці датують ще два подібних календарі, знайдені майже через 70 років

після згаданого, – глечик у селі Малаєшти (нині – Молдова) і чашу в селі Лепесівка на Волині [4, с. 125].

Звичайно, такі календарі не були загальнодоступними. До того, як на території України прийняли християнство, астрономічні підрахунки щодо настання того чи іншого сезону здійснювали жерці, служителі язичницьких храмів – волхви, відуни. Ці, висловлюючись сучасною мовою, елітарні особи володіли певними знаннями, але не бажали ділитися ними з простолюдом. Саме волхви та відуни таємничо вираховували періоди настання певних сезонів, а також визначали пов'язані з ними календарні свята наших предків – терміни вшанування язичницьких божеств.

Коли основним заняттям етносу території сучасної України стало землеробство, жителі почали послуговуватися поряд із іншими системами обліку часу так званім вегетаційним роком. Він у наших умовах розпочинається після останніх весняних приморозків і триває до перших осінніх, тобто ідентичний вегетаційному періодові. Від результатів роботи протягом цього року залежало не більше не менше, а виживання людей, тому визначення оптимальних дат початку чи закінчення хліборобських робіт мало надзвичайно велике практичне значення.

Ознаки обліку часу за вегетаційним роком збереглися донині. Словники засвідчують, що синонімами слів “рік”, “роки” є “літо”, “літа”. Характерною особливістю більшості сучасних українських назв місяців – березень, квітень, травень, липень тощо – є те, що вони сформувалися за фенологічними ознаками.

У процесі тривалого спостереження за явищами природи, набуття виробничого і життєвого досвіду, нерідко навіть негативного для себе, люди, пізнавали закономірності та взаємозумовленість багатьох явищ. Так поповнювалася своєрідна скарбниця здобутків традиційної народної культури [3, с. 17]. Поступово набуті на практиці знання та оберегальні процедури набували форм вірувань і сталих уявлень. Селяни не особливо задумувалися, що забезпечило порівняно високий урожай: обрядові й магичні дії чи щедро удобрений, зораний на потрібну глибину ґрунт, належний догляд за рослинами, а вважали за необхідне дотримуватися під час вирощування хлібних й інших культур як усталених обрядових традицій, так і технологічних операцій.

Займаючись господарською діяльністю (рослинництво, тваринництво, будівництво та ін.), селяни неодмінно зважали на атмосферні зміни, так чи інакше фіксуючи їхній вплив на результати своєї праці. Отже, формувався своєрідний народний календар. Враховуючи те, що жителі теренів сучасної України споконвіку були хліборобами, такий календар цілком можна

назвати хліборобським, або аграрним. Він був, по суті, основою перспективного і поточного планування та сільськогосподарських робіт.

Хоча паралельно з народним наші предки користувалися світським календарем, основною одиницею якого був рік, поділений на 12 місяців, а після впровадження християнства почали користуватись у свої діях церковним календарем, для хліборобів основним залишавсь аграрний. Він із плином часу злився з церковним календарем, таким чином поєднавши інтереси і селян, і служителів культу.

Відповідно до кліматичних умов селяни ділили рік на чотири пори – зиму, весну (“ярь”), літо, осінь. Щодо менших часових періодів, то орієнтирами для їхніх меж служили ті чи інші сільськогосподарські роботи (це відбулося тоді, “коли сіяли”, “коли ми косили траву”, “...жали жито”, “...орали на зиму” і т.д.). Щоправда, календарні терміни цих робіт були в різних ґрунтово-кліматичних зонах різними. Зрозуміло, що в степовій Україні, де клімат тепліший, жнива розпочинали раніше, ніж на Волині чи в Галичині. Такі перепади були характерними і для порівняно невеликих регіонів. Наприклад, на території сучасної Тернопільщини календарні “зсуви між сівбою, доглядом за посівами, жнивами у південній та північній частині краю становлять 5-10 днів [4, с. 172].

Із покоління в покоління українські хлібороби передавали набутий протягом віків досвід культивування рослин. Серед ланок поступового оволодіння засадами агрономії – осіннє та весняне підживлення рослин, чергування культур (прообраз сучасних сівозмін) із вибором найоптимальніших попередників, що збагачували б ґрунт речовинами, необхідними для наступних культур, ділянки, залишені як пари (“аби земля відпочивала, набиралася сили”).

Цілком логічно, що під час обробітку землі селяни звертали увагу передусім на її родючість. Чинники, які згодом було покладено в основу ґрунтознавства, наші предки визначали емпірично: на око, дотик, навіть на смак. Пригадаймо: “Чорна (не сіра, бідна поживними речовинами!) земля білий хліб родить”; “грудка розсипається в руках – пора сіяти”). Можна навіть стверджувати, що ґрунти вперше класифікував народ, здійснивши це у межах певних природно-ландшафтних зон. Також агрономічних знань потребували щорічне чергування культур, зміна сортів (жито з іншого краю) внесення органічних добрив, визначення ділянок під пари. Давніми є знання й у галузі ботаніки. Адже ще до виникнення Київської Русі селяни вирощували й озимі, й ярові злакові культури. Найдопитливіші з наших предків не могли не зафіксувати, як ріст рослин залежить від особливостей ґрунту, способу сівби. Наприклад, переконалися, що сіяти краще густо

(“Посієш рідко, то вродить дідько”). Також спостерігали за розвитком сходів і могли спрогнозувати, якою буде віддача від них (“Якщо сходи зелені, високі, широколисті – врожай буде високим”; “Листя бліде, хилиться до землі – на неврожай” тощо). Як цілком правильно зазначити сучасні дослідники [3, с. 19], дбайливий обробіток ґрунту, біля кореневої спущування просапних культур у період їхнього росту свідчить про стихійно-емпіричні знання способу живлення.

Щоб зафіксувати і певною мірою систематизувати ті чи інші закономірності в природі, люди старалися надати їм форми коротких та чітких, зручних для запам'ятовування прикмет. Вони були пов'язані з тим довколишнім світом, із яким людина стикалася щоденно. Маємо на увазі рух небесних світил, поведінку тварин, птахів, комах, особливості розвитку рослин. Наші предки, навіть не вміючи пояснити взаємозумовленість природних законів, із року в рік переконувалися, що певні явища приводять до позитивних результатів, а інші – дають негативні наслідки. Так започаткувались основи науки, нині відомої як метеорологія. Аналізуючи прикмети, люди почали здійснювати доволі точні передбачення – як короточасні (доба, тиждень), так і довготривалі (пора року, рік). Чинили так із урахуванням багатьох факторів, серед котрих доцільно згадати паралелі між погодою протягом певного тижня чи дня і порою року (на зразок: якщо тоді-то випаде дощ, то літо буде дощовим; якщо після обіду такого-то дня випав сніг, то весна буде холодною). Ці дні, як правило, “прив'язували” до релігійних свят: по-перше, легше запам'ятати; по-друге, у свята селяни не зайняті роботою, як в інший час, коли “ніколи й угору глянути”, можна й поспостерігати. Безперечно, звертали увагу і на приліт птахів, особливо тих, які гніздяться на обійстях (лелеки, ластівки), і початок брунькування, цвітіння дерев, перші сходи етапи вегетації дикорослих та культурних рослин.

Висновки. Уся ця скарбниця народної мудрості протягом століть поповнювалась і ставала дедалі ціннішою: люди відсіювали прикмети, що не витримали перевірки часом, додавали свої, пов'язані з новими реаліями, уточнювали апробовані. Невипадково й сучасні агрономи користуються народним календарем, і це, як ми переконалися різних регіонах України з бесід із фахівцями, тільки додає їм авторитету, робить їхні знання обширнішими і глибшими, базованими на ґрунті традицій. А більшість теперішніх засобів масової інформації публікує, особливо наприкінці чи на початку року, крім офіційних метеорологічних прогнозів, ті, що народні аналітики підготували на основі власних багаторічних спостережень і з урахуванням досвіду предків. Наприклад, протягом останніх років особливо популярними стали довготривалі (на рік) прогнози

луцького журналіста і письменника Володимира Лиса, котрі збуваються з високою точністю. Не вважаємо за доцільне наводити у нашому дослідженні для прикладу окремі прикмети, оскільки багато їх протягом лише останніх років видано кількома збірниками. І, що характерно, така література не залежується на полицях книгарень, а популярна не лише серед тих, хто займається сільськогосподарським виробництвом на промисловій основі, а й серед дачників, тих, хто веде приватне господарство.

Використана література:

1. Денисов О., Ведейко М. Будівничі курганів // Голос України. – 2003. – 18 листопада.
2. Петров В. Походження українського народу. – К. : МП “Фенікс”. – С. 192.
3. Становлення і розвиток аграрної освіти і науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Беренштейн, С. С. Коломієць, Б. Я. Панасюк, С. К. Рудик, С. К. Гузеватий ; Нац. аграр. ун-т. – К. : НАУ, 2005. – 224 с.
4. Українське народознавство / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Гориня, Р. Ф. Кирчівка. – К. : Фенікс, 1997. – 607 с.

КОСТРИЦА Н. Н. *Истоки земледелия и формирование традиций хлеборобской культуры украинцев.*

В статье исследовано истоки возникновения земледелия и формирования системы народных знаний о природе.

Ключевые слова: *земледелие, хлеборобская культура, народные знания, народные приметы, традиции, ценности.*

KOSTRYTSYA N. M. *The origins of Agriculture and the Formation of Traditions of Ukrainian Peasant Culture.*

This article explores the source of agriculture and the formation of people’s knowledge about nature.

Keywords: *agriculture, farming culture, traditional knowledge, traditional signs, traditions and values.*

Криштоф С. Д.
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту

СУТНІСТЬ І ВИДИ ІНТЕРНЕТ-ПІДТРИМКИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті простежено ланцюжок понять “педагогічна підтримка”, “комп’ютерна підтримка”, “Інтернет-підтримка”; висвітлено сутність Інтернет-підтримки і виокремлено її основні види з точки зору використання у практиці навчання.

Ключові слова: *Інтернет-підтримка, сутність Інтернет-підтримки, види Інтернет-підтримки, навчальний процес.*

Характерною рисою сучасної освіти є її побудова на засадах гуманізації, що передбачає максимальне врахування неповторної